

HAFİZ KƏRİMOV
doç.dr.

SULDUZ QARAPAPAQ TÜRKLERİNİN FOLKLOR MUSIQISI

Qarapapaqlar Azərbaycan türklərinin etnik bir qrupu hesab olunur. Qazax və Borçalı mahalları hazırda bir çox ölkələrdə yaşayan Qarapapaq türklərinin ana vətəni və ulu məskənlərindən sayılır. Tarixdən bəllidir ki, Qazax-Borçalı Qarapapaqlarının taleyində XVII yüzillikdən başlayan sürgün hadisələri XVIII əsrdə də davam etmiş, Nadir Şahın zamanında Borçalı ellərindən neçə-neçə sənətkar Xorasan vilayətinə köçürülmüşdür.

Tarixi-siyasi səbəblərdən dolayı XIX yüzillikdə minlərlə Qazax-Borçalı türkü dədə-baba yurdlarından kütləvi şəkildə Qarsa, Axısqaya və Urmiyanın Sulduz mahalına köç ediblər. Dos.dr. F.Valehoğlu yazır: “Türkmənçay sazişindən sonra, yəni Araz çayı İran və Rusiya arasında sərhədə çevrildikdən sonra müharibə ərafəsində İrəvan xanlığına və Qarabağa köçən və Abbas Mirzənin qoşununda olan qarapapaqların əksəriyyəti Güney Azərbaycana yerləşmək məcburiyyətində qaldılar. ...800 qarapapaq ailəsi Nağı xanın böyük oğlu Mehdi xanın rəhbərliyi altında Urmiyə gölünün cənub sahillərində - Sulduz mahalında məskunlaşdı” [F.Valehoğlu, 2005, səh.108-109]. Qarapapaqlar Sulduza köç edərkən Araz çayını keçməli olurlar və bu zaman neçə-neçə qocaların, uşaqların, qadınların həlak olduğu bildirilir. Rəvayət edilir ki, çayı keçməyin çətinlikləri ilə üzləşdikləri bir vaxtda, arxadan da Rus qoşunlarının gəldiyini görən sulduzlular belə bir bayatı çağırırlar:

Arazın daşqına bax,
Urusun məşqinə bax.

*Oxuram dərd əlindən,
Deyirlər eşqinə bax.*

Həmişə öz soy-kökünə, tarixi keçmişinə böyük həssaslıqla yanaşan Sulduz Qarapapaqlarının ürəyi Qazax-Borçalı, Çıldır-Qars və digər yerlərdəki həmtayfaları ilə bir döyünür, fürsət tapan kimi onlarla əlaqə qurmağa çalışırlar. Bununla yanaşı, Sulduz camaatı talenin hökmü ilə hara üz tutublarsa, o elə-obaya ürəkdən bağlanıb sədaqət göstərmişlər. Məsələn sulduzlular arasında belə bir deyim var: “Göydə ulduz, yerdə Sulduz”. Bundan başqa, el şairləri və aşiqərlərin yaradıcılığında da Sulduz mövzusu ana axarı təşkil edir. Hətta bir neçə illik az müddətdə yaşasalar belə, İrəvandan ayrılmaq onlara çətin gəlmiş, bu qədim Türk diyarına bağlılıqlarını, həsrət duyğularını “İrəvan yallısı” ilə ifadə etmişlər.

Qeyd edim ki, yaşı 80-i haqlamış Sulduz Qarapapaqlarının ağsaqqallarından olan, “Sürgün” təxəllüsü ilə şeirlər yazan şair, tərcüməçi, tədqiqatçı Məhərrəm Pərizadla ara-sıra baş tutan onlayn görüşlərimiz mənim Sulduz haqqında olan təsəvvürlərimi daha da genişləndirir. Məhərrəm Pərizad bildirdi ki, “bizim Qarapapaqlara məxsus “Dan sazı” havamız var. “Dan sazı” havasını toylarda sübh namazından qabaq çıxıb damın üstündə çalğıçılar qara zurnaynan, böyük toynan çalalları”. Xatırladaq ki, bu ənənə Borçalı mahalında da var və eynilə “səhər sazı” (“dan sazı”) adlanır. Sübh namazından əvvəl olmasa da, səhər-səhər toy-düyünün başlanğıcında qara zurnada muğamvari “səhər sazı” səslənir və bundan sonra nağara-davulun müşayiəti ilə oyun havalarına keçid edilir. Borçalıda da zurnanın yanında çalınan zərb alətinə “toy” deyilir. Ümumiyyətlə Sulduz, eləcə də Urmiya Qarapapaqlarının adət-ənənəsində, danışığında, sənət dünyasında və s. bir Borçalı türkü olaraq bizə tanış olan məqamlar özünü büruzə verir ki, bu da ortağ Qarapapaq mədəniyyətindən xəbər verir. Sulduzda Borçalının el-oba adlarını daşıyan Saral, Ərəbli, Ulaşlı və s. kimi tayfalar yaşayır. Prof. Ş.Məmmədli Urmiyalı alim M.M.Rzəvinin fars dilində yazılmış monoqrafiyasına istinadən yazır ki, “Burada misal gətirilmiş bədii örnəklərdə məhz Borçalı saz məktəbinin nəfəsi duyulur. Habelə Urmiyə Qarapapaqlarının dilində

ləhcə özəllikləri, həftə günlərinin adlarında, şəxs adlarında, yerli toponimlərdə Borçalıya, borçalılara doğmalıq müşahidə olunur” [Ş.Məmmədli, 2004, səh.18-19].

Sulduz Qarapapaqlarının şifahi ənənəli musiqisindən danışarkən aşiq sənətini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Saza-sözə sıx bağlı olan Sulduz mahalında aşılıq ənənələri geniş yayılmışdır. Prof. M.Qasımlı Sulduz aşılığını Urmiya aşiq mühitinə daxil etmiş, Sulduzun ayrıca bir aşiq mühiti kimi formalaşdığını söyləmək üçün daha təfərrüatlı müşahidə və tədqiqatlara ehtiyac olduğunu bildirmişdir [M.Qasımlı, 2011, səh.249]. Prof. A.Kafkasyalı isə “İran türkləri aşiq mühitləri” adlı kitabında Sulduz-Qarapapaq aşiq mühitindən bəhs edir [A.Kafkasyalı, 2006, səh.149-172]. Araşdırmalardan məlum olur ki, Sulduz aşıqlarını balaban və dümbək (zərb aləti) ifaçısı müşayiət edir. Bu da təksazlı ifaçılığa əsaslanan Qazax-Borçalı və Çıldır-Qars aşıqlarından fərqli olaraq Sulduz sənətkarlarının toy-düyündə aşiq-müğənni kimi çıxış etməsindən, saz havalarından başqa, rəqs-oyun havalarına geniş yer verməsindən irəli gəlir. Hətta açıq havada və böyük halaylarda balabanın yerini düzələ (qoşa-sümsüm, ikiyanlı tütək) və ya qara zurna, dümbəyin yerini isə davulun aldığı məlumdur. Lakin Sulduz aşıqlarının repertuarında melodik baxımından reçitativ klassik aşiq havaları da az deyil və bu havaların ifası zamanı əlavə alətlərə ehtiyac duyulmur. Prof. A.Kafkasyalı xüsusilə qeyd etmişdir ki, “Düyün, dərnək və ya məclislərdə, ağır havalar aşıqlar tərəfindən sadəcə sazla icra edilməkdədir” [A.Kafkasyalı, 2006, səh.160]. Sulduz aşıqları, eləcə də Urmiya aşıqları klassik havaları tək sazla ifa edirlər və Borçalıda, Qarsda geniş yayılmış “Dol Hicranı”, “Mansırı”, “Bəhməni”, “Məmmədbağırı”, “Zarını” və s. kimi səciyyəvi aşiq havaları Urmiya-Sulduz aşıqlarının da repertuarında mühüm yer tutur. Urmiya-Sulduz aşıqlarının ifasında olan “Dol Hicranı”, “Gəraylı”, “Şəрили” kimi havalar artikulyasiya prinsipi baxımından Borçalı aşiq ənənəsi ilə yaxından səsləşir. Buradan belə bir qənaətə gəlmək olar ki, Qarapapaq türklərinin yayıldığı bölgələrdə aşiq ifaçılıq xüsusiyyətləri orta q özəlliyə malikdir.

Prof. M.Qasımlı yazır: “Sulduz mahalında “Qarapapaq aşıqları” adı ilə tanınan el aşıqlarının ifaçılığı ana axarla Urmiya aşılığına bağ-

lanmış olsa da, bir sıra özəlliklərə də malikdir. ... “Sulduzu”, “Sulduz gözəlləməsi”, “Yel-yel” kimi regional səciyyəli havaları da vardır” [M.Qasımlı, 2011, səh.249-250]. Prof. A.Kafkasyalı isə bu üç havadan başqa bir də “Tərəkmə havası”nı vurğulayır [A.Kafkasyalı, 2006, səh.164]. Əlimizdə Aşiq Rza Sulduzlunun ifa etdiyi “Tərəkmə gözəlləməsi” havası var ki, bu da XX əsr Urmiya aşiq mühitinin görkəmli nümayəndəsi Aşiq Dərvişin çalib-oxuduğu eyni adlı hava ilə üst-üstə düşür. “Tərəkmə gözəlləməsi” qoşma şeir növünə əsaslanıb, Baş pərdə kökündə ifa edilir. Həm şimali, həm də cənubi Azərbaycanda bir çox aşıqlar “Süsənbəri” (Ayaq Cəlili, Başxanımı) adı ilə tanıdığımız saz havasına variant ad kimi “Sulduzu” da deyirlər. Sözügedən mahalın məşhur sənətkarı Əkbər Pərvini “Sulduzu” havasına (digər alətlərin də müşayiətilə) Koroğlu dastanından “İgid gərək yar sevməyə, özü tək gedə, tək gedə” misraları ilə başlayan gəraylıyı bir qədər fərqli tərzdə oxumuşdur. Havanın çalğı melodiyası da bizim qulağımız alışdığı “Süsənbəri”dən (eləcə də güney aşıqlarının sazda çaldığı “Sulduzu”dan) kifayət qədər fərqlidir. Əkbər Pərvinin ifası improvizasiyalı vokal partiya ilə dəqiq ritmə əsaslanan instrumental müşayiətin növbələşməsindən ibarət maraqlı variant kimi diqqəti cəlb edir. “Sulduz gözəlləməsi”nə gəldikdə isə, hələ ki bu havanı əldə edə bilmədik.

Sulduz Qarapapaqlarının yaradıcılığında “Yel-yel” mahnısı xüsusi önəm daşıyır. Öküzlərlə (kəllərlə) yer əkəndə və ya yük çəkəndə heyvan yorulduğu zaman bu əmək nəğməsinə oxuyarmışlar. “Yel-yel” mahnısında muğamvari-reçitativ üslubda oxunan bayatı mətnlərinə “yorğun kələ qul ollam”, “qara kələ qul ollam” kimi ifadələr də əlavə olunur.

Əzizim qəm əkəram (dey de, dey de)

Əsliyəm qəm əkəram (yorğun kələ qul ollam)

Qoşaram qəm kotanı (dey de, dey de)

Özümə qəm əkəram (qara kələ qul ollam)

Məhərrəm Pərizad bildirdi ki, bu mahnıyı ərəblərin qədim karvan nəğməsi olan “huda” ilə müqayisə etmək olar, lakin “huda” dəvələri

daha da qızıqdırdisa, “Yel-yel” öküzləri rahatladır, gövşədir. Bununla yanaşı, sulduzlular 1-ci və 3-cü misralardakı vokal arırtımları (dey de, dey de) heyvana müraciət forması kimi izah edirlər. Qarapapaqlarda öküz, at, camış və s. kimi heyvanları hərəkətə gətirmək üçün “de” (deh) deyilir. Maraqlıdır ki, Aşıq Şenlik də atı bataqlığa batdığı zaman, yaxındakı qızlardan kömək istəyib “Deh deyiniz qızlarımı, deh deyiniz” şeirini oxuyur [Q.Vəliyev, 2011, səh.29].

Sulduz Qarapapaqlarının şifahi ənənəli musiqi yaradıcılığında yallılar mühüm yer tutur. Deyilənə görə Sulduzda əvvəllər torpaq əkəndə, taxıl biçəndə, dən üyüdəndə, hər hansı işə başlayanda bir yallı gedərlərmiş, bir sözlə, yallı sulduzluların həyat tərzinə çevrilmiş. Belə bir rəvayət də var ki, ilin hər günü üçün, yəni 365 sayda yallıları varmış, zamanla çoxu unudulub. Dos.dr. Y.S.Kafkasyalı Sulduz Qarapapaqlarının yallılarından bir neçəsini toplayıb və nota köçürüb [Y.S.Kafkasyalı, 2018, səh.12-87]. Onlardan “Ağır Royna”, “Yüngül Royna”, “Dalan”, “Tovlama”, “Dik dabanı”, “Əylənməz”, “İrəvan” və s. kimi yallıları misal göstərmək olar. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi “İrəvan yallısı” İrəvana olan həsrətdən yaranıb və nisgilli bayatılarla müşayiət olunur:

*İrəvan yollarında,
İpliyəm kollarında.
Olaydım bir cüt qolbağ,
Yarımın qollarında.*

“İrəvan yallısı”nda da melopoetik əlavələrdən bol-bol istifadə edilir.

Keyli müddətdir ki, dostluq və əməkdaşlıq etdiyimiz Sulduz Qarapapaq türkü, Urmiya Universitetinin müəllimi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Mirəli Rzai bir neçə gün bundan qabaq Əli Xalxalı adlı bir tədqiqatçı-jurnalistin fars dilində yazılmış “Qərbi Azərbaycan musiqisinə bir baxış” adlı məqaləsini Azərbaycan dilinə tərcümə edib mətnini bizə göndərdi. Orada olan məlumata görə “Sudan gələn sürməli qız” mahnısı əvvəllər yalnız Sulduzda oxunarmış. XX əsrin ortalarında Bakıdan tanınmış sənətkarlar İrana konsert vermək üçün getdiyi zaman, gecə qonaqlıqda İsgəndər İntisari bu mahnını oxuyur. Bəstəkar

Cahangir Cahangirov onu nota salır və bir müddətdən sonra Bakı radiosundan məşhur xanəndələr, o sıradan, Xan Şuşinski tərəfindən ifa olunur. O vaxtdan “Sudan gələn sürməli qız” Azərbaycanda və digər yerlərdə populyarlıq qazanmışdır.

Mirəli Rzai ilə söhbət zamanı məlum oldu ki, Urmiyada iki universitetdə həftədə iki saat olmaqla Türk-Azərbaycan dilində dərs keçilir. Urmiyada azsaylı qəzet və jurnallar fəaliyyət göstərir ki, onlar da fars dili ilə qarışıq şəkildə, ədəbi dilin normaları pozulmuş halda, bərbad bir vəziyyətdədir. Mirəli Rzainin tələbələrə bərabər yaratmış olduğu, Türkcə dərslər verən “Bilim Yolu” özəl dərşəsinin də xeyli vaxtdır bağlanmış olması, aldığımız xoşagəlməz xəbərlərdən idi. Sulduzda isə hazırda “Qarapapaq aşığılar dərşəsi” və sənətkarların toplaşdığı bir neçə çayçı (aşığılar qəhvəsi) fəaliyyət göstərir.

Beləliklə, Sulduz Qarapapaqları Qazax-Borçalı, Çıldır-Qars və digər yerlərdə yaşayan Qarapapaqlarla eyni soydandırlar. Öz ana dilində mətbu orqanlardan, təhsil almaq hüququndan məhrum olan sulduzlu soydaşlarımız milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasında yeganə çıxış yolunu ənənəvi mədəniyyətdə görmüşlər. Onlar əsrlərdir öz adət-ənənələrini yaşatmış, zəngin milli-mədəni sərvətlərini nəsildən-nəslə ötürmüşlər. Yad etnik təsirlərə qarşı bir növ sipər rolunu oynayan ənənəvi mədəniyyət Sulduz Qarapapaqlarını assimilyasiya təhlükəsindən qorumaqla bərabər, həm də özünün ilkinliyini, qədim özəlliklərini qoruyub saxlamışdır. Sulduz Qarapapaqlarının şifahi ənənəli musiqi yaradıcılığı olduqca rəngarəng və çoxşəxslidir. Sulduzda geniş yayılmış yallı nümunələrinin toplanması, tədqiqi və ümumtürk dəyərinə çevrilməsinə böyük ehtiyac var (bu yöndə Y.S.Kafkasyalının fəaliyyətini yüksək qiymətləndiririk). Eləcə də, aşıq sənətinin qarapapaq-tərəkəmə mühitləri kontekstində araşdırılması faydalı nəticələr verib, Qarapapaq aşıq musiqisinin özünəməxsus cəhətlərini aşkarlaya bilər. Müxtəlif ölkələrdə yaşayan Qarapapaq türklərinin dilində, musiqisində, folklor və etnoqrafiyasında müşahidə olunan oxşar əlamətlər ortaqlar bir Türk tarixinin və mədəniyyətinin izləri kimi olduqca qiymətlidir.

ƏDƏBİYYAT

Kafkasyalı A.H. İran türkləri aşık mühitləri. Erzurum: Eser ofset, 2006, 313 s.

Kafkasyalı A.H. Karapapak türkləri // A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 2012, № 48, s. 269-304

Kafkasyalı Y.A. Suldüz Karapapak Halayları. Ankara: "Müzik Eğitimi Yayınları", 2018, 110 s.

Qasımlı M.P. Ozan-aşık sənəti. Bakı: "Uğur", 2011, 304 s.

Məmmədli Ş.B. Borçalı-Ahıska-Kars ortağ ədəbi arealı. Tbilisi: "Kolori", 2004, 64 s.

Valehoğlu F. Qarapapaqlar və onların XIX əsr hərbi tarixi. Bakı: "Səda", 2005, 248 s.

Vəliyev Q.C. Çıldır Aşık Şenlik. Bakı: "Azəməşr", 2011, 180 s.

PhD. Hafiz Karimov

Azerbaijan State University of Culture and Arts

Suldüz Garapapags' Oral Traditional Music

Garapapag Turks living in the region Suldüz of the Islamic Republic of Iran are the same tribes as garapapags living in Gazakh and Borchali districts. With the connection of wars as the Iranian-Russian, Turkish-Russian during the 19th century some of garapapags from the region Gazakh-Borchali migrated to Yerevan, Kars and Suldüz. They have kept their customs and traditions in their new places and preserved their rich national culture till nowadays. Our compatriots deprived of the right of education in the Azerbaijani language saw the only way out in the protection of national and moral values in traditional culture. In addition to ashug art, "yalli"s (Turkic folk dance) also take an important place in the oral traditional music of the garapapags from Suldüz. Similar signs observed in the language, music, folklore and ethnography of garapapag Turks living in different countries are quite valuable as traces of a common Turkic history and culture.

Key words: Suldüz region, Garapapag Turks, the oral tradition, the common culture, music, ashug art, saz melody, yalli